

BORIS NILEVIĆ
(Sarajevo)

SLIKA RELIGIOZNOSTI SREDNJOVJEKOVNE BOSNE PRED OSMANSKI DOLAZAK

I

Iz historije razvitka srednjovjekovne bosanske države znamo koliku je ulogu imala religija. U tom svjetlu možemo posmatrati borbu između katoličke i "bosanske crkve" i tendenciju u ranijoj fazi bosanske države da se postigne religiozno jedinstvo preovlađivanjem bogumilstva na račun potiskivanja katoličanstva. Isto tako, uočljiva je tendencija u obrnutom smislu, to jest potiskivanje bogumilstva na račun katoličke crkve u fazi zrelijeg razvitka bosanskog društva, naročito u vrijeme posljednjih bosanskih kraljeva.¹ U Bosni se došlo do saznanja da se kraljevina u borbi protiv Turaka može spasiti jedino pomoću Zapada, koji je pokazivao interes za Istok računajući na hrišćansku koaliciju koju bi predvodilo obnovljeno papstvo. Kralj Stefan Tomaš (1443-1461) postaje katolik i franjevcima, kao isturenom misionarskom redu u akciji preobraćanja nekatoličkih zona, daje slobodne ruke u njihovom zadatku. Papa ga 1444. godine hvali kao prvog od bosanskih vladara koji je odbacio manihejske zablude i prišao katoličkoj vjeri.² Sve jače ispoljavanje katoličke orijentacije, u čemu su za bosanskim kraljevima išli i oblasni gospodari, nije proizlazilo samo iz tadašnjih uspjeha katoličanstva u Bosni i slabljenja nekada dominirajuće "bosanske crkve", niti iz neke lične religioznosti velmoža, već u velikoj mjeri iz opšte političke situacije Bosne. Čim su bosanski vladari i oblasni gospodari počeli ulaziti u bliže odnose sa okolnim svijetom, osjetili su da im smeta "jeretička ljaga".³

Sredinom XV stoljeća svi bosanski oblasni gospodari i ugledni velikaši pokazivali su se kao katolici. Hrvojevi potomci Đurađ i Petar Vojsalići važili su kao katolici od ranije. U početku vlade kralja Stefana Tomaša u okrilje katoličke crkve primljen je i njegov saveznik vojvoda Ivaniš Pavlović, ali je za njega docnije rečeno da je otpao od prave vjere. Katolicima su postali i vojvoda Sladoje Semković sa braćom, kao i vojvoda Petar Klešić sa sinom. U vremenu

1. Filipović N., "Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, ANUBiH*, knjiga XIII, Sarajevo 1976, 410 (Filipović N., Osvrt..)

2. *Enciklopedija Jugoslavije 1*, Zagreb 1955, 643 (Enciklopedija Jugoslavije..)

3. Ćirković S., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 286 (Ćirković S., Istorija Bosne..)

pontifikata Evgenija IV postao je katolikom i vojvoda Stefan Vukčić.⁴ Uprkos svemu, prije svega osmanlijskoj prijatnji, Bosna kao ni Srbija ne pokazuju neku veću otvorenost prema Evropi. Ni jedna ni druga država nisu poslale svoje predstavnike na Unijatski sabor u Bazel, gdje se imalo izvršiti ujedinjenje Istočne i Zapadne crkve. Početkom 1433. godine, u ime bazelskih sinodista, kod despota Đurđa Brankovića boravili su jedan biskup i jedan magistar teologije. Iz Bazela su i u jesen iste godine prikupljeni podaci o gospodarima Bosne i despotu Đurđu njegovim titulama i posebno o mogućnosti da pošalje predstavnike na Sabor. Međutim, pisma trezvenih Dubrovčana, koji su neupućenim zapadnim teolozima opisivali nesređene prilike i stalne sukobe u balkanskom zaleđu, nisu ulivala nadu da će stići izaslanici ni iz Bosne ni iz Srbije.⁵ Despot Đurđe je ostao čvrsto uz pravoslavlje.⁶ Jednom prilikom govorio je katoličkim dostojanstvenicima "da je ceo svoj život proveo u veri predaka; ako bi je sada promenio, njegovi podanici bi pomislili da je umom poremetio, iako su ga do sada smatrali mudrim čovekom."⁷ Nasuprot njemu, srpske velmože u Primorju, koje su više bile pod uticajem Zapada, kolebale su se između pravoslavne i katoličke vjere. Vladislav Hercegović išao je 1454. godine na hadžiluk u Loreto u Italiju. U Loreto ide i Ivan Crnojević 1480. godine.⁸

I u Bosni su velmože u religijskom kolebanju. U pismu od 1. februara 1448. godine papa Nikola V nalaže hrvatskom biskupu Tomi, glavnom povjereniku kralja Tomaša, da još jednom pokuša kod vojvode Stefana, vojvode Ivaniša Pavlovića i patarenskih starješina, pa ako u tome ne uspije, da ih anatemiše i njihove zemlje i gradove ustupi pravovjernim i obustavi svaki trgovinski promet s njima.⁹

Zanimljivo je i pitanje religijske pripadnosti vrha bosanskog društva da bi se mogla shvatiti djelatnost pojedinih crkava. Bosanski feudalci su, prema političkim okolnostima, imali po dvije do tri vjere. Tako je vojvoda Sandalj Hranić bio pravoslavni i pataren, a herceg Stefan je u vjerskom pogledu "prava slika i prilika onijeh bosanskih feudalaca koji su prema političkim prilikama,

4. Rački F., *Bogumili i patareni*, Rad JAZU, knj. VIII, Zagreb 1869, 151 (Rački F., *Bogumili i patareni*) ; Dinić J. M., *Državni sabor srednjevekovne Bosne*, Beograd 1955, 68 (Dinić J. M., *Državni sabor*) ; Ćirković S., *Istorija Bosne*, 287.

5. Spremić M., *Prvi pad Despotovine, Istorija srpskog naroda*, Druga knjiga, Beograd 1982, 247 (Spremić M.), *Prvi pad Despotovine*.

6. Jireček K., *Istorija Srba*, Druga knjiga (Kulturna istorija), Beograd 1978, 405 (Jireček K., *Istorija Srba II*)

7. Spremić M., *Prvi pad Despotovine*, 247.

8. Jireček K., *Istorija Srba II*, 405.

9. Rački F., *Bogumili i patareni*, 158; Ćorović V., *Historija Bosne*, Prva knjiga, Beograd 1940, 480 (Ćorović V., *Historija Bosne*); Isti, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine* (1. Vojvoda Ivaniš Pavlović 2. Pitanje žer: idbe hercega Stjepana i njegovih sinova 1455), Godišnjica Nikole Ćupića 48, Beograd 1939, 140; Ćirković S., *Istorija Bosne*, 287.

imali po dvije i tri vjere. On je bio u duši pravoslavni; s polja bogumil; a papi je poručivao da će primiti katoličku vjeru.¹⁰ Hercegu je bilo stalo do vjerske tolerancije na njegovom području, kako bi, uz podršku crkava, održavao političku i vjersku premoć nad kraljem Bosne, sa kojim je bivao u sukobima. Njegovi dvorski ljudi i savjetnici bili su pripadnici sve tri religije. Gost Radin pripadao je "bosanskoj crkvi"; mitropolit David bio je poglavar pravoslavne crkve u Humu, a "počteni vitez" Pribisav Vukotić završio je život kao katolik.¹¹ Ni druge velmože ne vezuju se ni za jednu od ispovijedi u Bosni. Njihovo izdizanje iznad religioznih razlika uslovljeno je, u prvom redu, političkim interesima.¹²

Vratićemo se primjeru Stefana Vukčića. On se 1439. godine obratio papi sa željom da postane katolik. Tako su počele njegove veze sa papskom stolicom, koje će održavati do kraja života.¹³ Godine 1451. pominje se bula pape Evgenija IV (1435-1447), kojom je papa primio hercega u milost katoličke crkve kao dobrog vjernika. Postoje, opet, i vijesti da je Stefan ostao pripadnikom "crkve bosanske".¹⁴ Herceg je ostao u krilu katoličke crkve čak i poslije napada na katolički Dubrovnik 1451. godine. Tada je papa izdao bulu o njegovom ekskomuniciranju, koja zaslugom kralja Tomaša nije bila objavljena.¹⁵ Stefan je u jesen 1454. godine zatražio od kralja Alfonsa da mu pošalje nekoliko franjevaca da poučavaju i učvršćuju narod u katoličkoj vjeri. Napuljski kralj mu je u novembru iste godine izišao u susret i uputio Jovana, episkopa Osane, sa nekoliko fratara.¹⁶

Kao turski vazal, Kosača napada Dubrovnik koji ga optužuje kao "perfidnog patarena".¹⁷ Kod sebe je držao kao glavnog savjetnika gosta Radina i pružao je utočište jereticima poslije njihovog progona iz Kraljeve zemlje.¹⁸

10. Dučić N., "Istorija srpske pravoslavne crkve od prvijeh desetina VII v. do naših dana", *Književni redovi Ničifora Dučića arhimandrita*, knjiga 9, Biograd 1894, 60; Ćorović V., *Historija Bosne I*, 186.

11. Đurić V., *Manastir Savina*, Boka, knj. 5, Herceg-Novi 1973, 10 (Đurić V., *Manastir Savina*.)

12. Ćirković S., *Istorija Bosne*, 288.

13. Ćirković S., *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964, 40 (Ćirković S., *Herceg Stefan*.)

14. *Historijski arhiv u Dubrovniku*, Lettere e commissioni di Levante 14, fol.88, 18. VIII 1451: "... el conte Stefano mando a suplicar a papa Eugenio che lo volesse tor in gratia perche se voleva batizar e esser bon christiano. E cusi el dicto papa lo aceto in gratia et fexeli gratiosi privilegii. E poi vedando questo papa chi al presente el dicto conte perseverava in la infidelita revoco tali privilegii ..." (Lett. di Lev.; Ćirković S., *Herceg Stefan*, 108, nap. 57.

15. Ćirković S., *Istorija Bosne*, 287.

16. Isti, *Herceg Stefan*, 215; Isti, *Istorija Bosne*, 287.

17. *Enciklopedija Jugoslavije I*, 643.

18. Dučić N., *Istorija srpske pravoslavne crkve*, 60-61; Jireček K., *Istorija Srba*, Prva knjiga do 1537. godine (Politička istorija, Beograd 1952, 428 (Jireček K., *Istorija Srba II.*; Ćirković S., *Istorija Bosne*, 287.

Poštujući pravoslavlje u zemlji, Stefan Vukčić je jačao svoju unutrašnju politiku.¹⁹ On se proglasio za "hercega od sv. Save" da bi pridobio simpatije pravoslavnih, kojih je bilo dosta u Humu.²⁰ Vojvoda Stefan je uzeo hercešku titulu u prvoj polovini oktobra 1448. godine, dobivši od Osmanlija potvrdu i priznanje.²¹ Njemu se ovim činom podigao rang u feudalnoj piramidi, jer herceška titula imala je u čitavoj Evropi toga doba jasno značenje i precizno određeno mjesto. Dolazila je odmah iza kraljevske.²² Dubrovčani su čestitali 17. oktobra 1448. godine Stefanovom poslaniku Radiču Zupkoviću "de nova dignitate cherzech acquista."²³ Od ovog vremena Stefan je počeo da nosi hercešku titulu, i to prvo u obliku "herceg humski i primorski", da bi se s proljeća 1449. godine utvrdio naziv "herceg od svetoga Save" (dux Sancti Sabbae).²⁴

Obilježje herceške titule " ... od svetoga Save" potiče od manastira Mileševe, gdje je njegovan kult prvog srpskog arhiepiskopa i najvećeg srpskog svetitelja. Vjerovatno i u tome treba gledati Vukčićevo bježanje od sjenke jeresi koja je padala na njega.²⁵ Ime srpskog svetitelja Save, čiji se grob nalazio u manastiru Mileševu u oblasti Stefanovoj, kazuje da se patarenska Bosna približila bila pravoslavnoj crkvi i njenom kultu relikvija. Time se i tumači da se od tada među Stefanovim dvorjanima češće javlja srpski mitropolit i da je novi herceg slao darove monasima na Sinaju.²⁶ I sam Stefan posebno je obilježio kult sv. Save. Kada je tražio od aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V potvrdu svojih posjeda, u povelji od 19. februara 1444. godine za manastir Mileševo se kaže da je tamo "jedan svetitelj koji čini velika čuda" (dove sta un sancto che fa grandi miracoli).²⁷

U oblasti Sandalja Hranića, te kasnije Stefana Vukčića Kosače našle su se u XV stoljeću teritorije sa pravoslavnom crkvenom organizacijom. Tu je bila fimska (mileševska) mitropolija sa sjedištem u manastiru Mileševu. Njeni sveštenici su pokrštavali bosanske patarene sredinom XV stoljeća.²⁸

I sam herceg Stefan pomagao je djelovanje pravoslavne crkve, pred-

19. Ćirković S., *Herceg Stefan*, 108.

20. *Enciklopedija Jugoslavije* I, 643.

21. Ćirković S., *Herceg Stefan*, 106.

22. Isto, 107.

23. *Historijski arhiv u Dubrovniku*, Consilium Rogatorum 11, fol. 12', 17.X 1448: "... respondendi Radiz Supchovich ambaxiatori vayvode Stipani super ambaxiata exposita et congratulandi de nova dignitate cherzech acquista ..." (Cons. Rog., Ćirković S., *Herceg Stefan*, 106, nap. 49.

24. Jireček K., *Istorija Srba* I, 372; Ćirković S., *Herceg Stefan* 106-108; Isti, *Istorija Bosne*, 290, nap. 3.

25. Ćirković S., *Istorija Bosne*, 290.

26. Jireček K., *Istorija Srba* I, 372.

27. Ćirković S., *Herceg Stefan*, 108; Dinić M., *Zemlje hercega Svetoga Save, Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978, 198-199 (Dinić M., *Zemlje hercega Svetoga Save*..

stavljao se kao pravoslavac i išao naruku episkopu Bosne koji je mnoge "kudugere" preveo u pravoslavlje, što se vidi iz riječi dobro obaviještenog carigradskog patrijarha Genadija II Sholarija (između 1453-1459) u poslanici sinajskim kaluderima.²⁹ Ne može se tačno reći da li je mileševski mitropolit David identičan sa ovim episkopom. Sam izraz "kutugeros" u grčkom jeziku označava onog koji prezire i gazi krst.³⁰ Solovjev smatra da je taj nepoznati episkop u stvari "bosanski djed" koji prilazi pravoslavlju sa mnogim svojim vjernicima kada se čulo o povlasticama koje je patrijarh Genadije II Sholarije dobio za garčku crkvu od sultana Mehmeda Osvajača odmah poslije pada Carigrada.³¹

Pravoslavlje se u hercegovoj zemlji stalno pomjeralo na račun "bosanske crkve". U Goraždu, gdje je 1441. godine neku vlast vršio Gojsav Gost, podignuta je 1454. godine pravoslavna crkva. U Foči, gdje je takođe bilo jedno uporište jeretika, nalazilo se uskoro poslije osmanskog osvojenja imanije mileševske mitropolije.³² U pravoslavnoj vjeri će se naći i dio vjernika "bosanske crkve" prognanih od strane Stefana Tomaša iz Bosne u vremenu od 1459. do 1461. godine, koji nisu htjeli da prime katoličko krštenje.

I hercegovom sinu Vlatku teško je odrediti vjersku pripadnost. Godine 1472. u Veneciji kao njegove poslanike nalazimo nekog Pavla kaluđera "Paulo Caloiro" i Jeronima Testu. Da li je ovaj monah slučajno izabran kao pismeniji čovjek, ili je i herceg Vlatko možda vodio računa o "višim" državnim razlozima u nekoj religijskoj ravnoteži, koju je sprovodio i njegov otac Stefan kada je na samrti odredio kao izvršioce testamenta mitropolita Davida, Radina Gosta i Pribisava Vukotića.³³

28. Ćirković S., Pravoslavna crkva u srednjovjekovnoj srpskoj državi, Srpska pravoslavna crkva 1219-1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, 49 (Ćirković S., Pravoslavna crkva.)

29. Ćirković S., *Herceg Stefan*, 215-216: "... Herceg je počeo da šalje darove i monasima manastira sv. Katarine na Sinaju. Neobavešteni kaluderi su se obratili carigradskom patrijarhu Genadiju za savet kako treba da se odnose prema dalekom gospodaru o čijem pravoslavlju nisu imali dovoljno obaveštenja. Herceg je od "malo vremena" postao iznutra hrišćanin, javno to neće da pokaže jer se boji vlastele-pisao je patrijarh. Milostinja se od njega sme primiti, ali ga javno na molitvi ne treba spominjati jer krije svoje pravoslavlje. U blagodarenjima koja održavaju među sobom, monasi smeju da se pomole da gospod sačuva život hercegov. Herceg pomaže osim toga episkopa Bosne, koji je mnoge "kudugere" priveo u krilo grčke crkve. Tog zaslužnog ali nama zagonetnog episkopa bosanskog monasi su smeli da pominju zasada i javno u molitvama. Ako se u toku vremena pokaže da nije iskren, neće pasti na njih greh "jer niko ne može znati budućnost osim boga". Ova rezerva je veoma čudna ako se pod episkopom Bosne podrazumevao mileševski mitropolit, čuvar groba sv. Save."

30. Šidak J., *Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni*, Zagreb 1940, 86-87 (Šidak J., Crkva bosanska.)

31. Solovjev A., "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne", *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Godina I, Sarajevo 1949, 48 (Solovjev A., Nestanak bogumilstva.)

32. Ćirković S., *Istorija Bosne*, 319-320.

33. Atanasovski V., *Pad Hercegovine*, Beograd 1979, 90 (Atanasovski V., Pad Hercegovine.)

Poslanstvo hercega Vlatka uvjeravalo je papu Siksta V 1475. godine u "najbolje raspoloženje" Kosače prema vjeri katoličkoj, prema papi i Svetoj Stolici.³⁴

A kralj Stefan Tomaš? On je katolik, da li pravi, teško je dokučiti i pored njegove akcije na iskorijenjivanju bogumila.

II

Papa Pijo II bilježi u svojoj "Kozmografiji" da su u Bosni "veoma jaki krivovjerci, koji se zovu manihejci, veoma zao rod ljudi, koji uče da postoje dva počela bića, jedno zlih, a drugo dobrih."³⁵ I u svojim "Dnevnicima" on upotrebljava istu kvalifikaciju navodeći motive koji su 1459. godine naveli kralja Tomaša da se konačno obračuna sa pristalicama "crkve bosanske". "Kralj Bosne" da opere ljagu što je Turcima predano Smederevo i da dade znak svoje vjere ili, kako mnogi drže, potaknut pohlepom za novcem, prisilio je manihejce, kojih je bilo vrlo mnogo u njegovom kraljevstvu, da se isele iz kraljevstva, ostavivši svoju imovinu, ako neće primiti Kristovo krštenje. Oko dvije tisuće ih se pokrtilo, a oko četrdeset tisuća ili malo više, koji su se tvrdoglavo držali svojih zabluda, pribjegli su k Stjepanu, vojvodi bosanskome, svome drugu u nevjeri.³⁶

Udarce kraljevske vlasti protiv patarena potkraj bosanske samostalnosti ne bi trebalo objašnjavati samo pritiskom papstva i susjednog katoličkog svijeta, nego u osnovi toga treba tražiti i tendencije kretanja bosanskog društva.³⁷ Tome je doprinijela i priroda samog bogumilstva kao religiozno-ideološkog nazora na svijet. Dualizam bogumilstva kao učenje o materijalnom svijetu, kao djelu đavola, i duhovnom svijetu, kao božijoj tvorbi, u zadnjoj analizi se pokazuje kao metafizička mistifikacija realnog historijskog bitka prirode i društva, koja svoju genezu crpi iz svijeta naturalne proizvodnje ranije faze feudalnog razvitka. Sa teško izmijenjenom, konzervativnom sadržinom svog učenja, bogumilstvo se teško prilagođavalo zrelijem periodu feudalnog društva, u kome je robno-novčana privreda u očima patarena mogla da predstavlja jednu stepenicu više u otuđenju realnog, historijskog svijeta od svijeta duha kao božije tvorevine, osnovnog metafizičkog ideala bogumilskog nauka.³⁸

U najranijim osmanskim popisnim defterima vidljivo je odsustvo krstjana u trgovima i gradovima Bosne. Nedim Filipović je u svojim istraživanjima o krstjanima pod Turcima u XV stoljeću naišao samo na jedan jedi-

34. Isto, 90.

35. Šanjek F., "Bosanski krstjani u drugoj polovini XV stoljeća", Povijesno-teološki simpozij u povodu 500 obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979, 33.

36. Isto, 33-34.

37. Filipović N., Osvrt, 410.

38. Isto, 411.

ni slučaj da je krstijanin zabilježen u trgu.³⁹ Vjerovatno nije slučajna ni činjenica da su patareni u posljednjem periodu bosanske kraljevine bili izloženi progonima u domeni bosanskog kralja, privredno najrazvijenijoj regiji bosanske države. Upravo progoni krstijana u posljednjim godinama bosanske države pokazuju da toj državi nije uspjelo da do kraja svoje samostalnosti ostvari monolitnu religiozno-ideološku i kulturnu nadgradnju kao faktor koji spaja ukupnost društvene cjeline i na izvjestan način ispunjava prelome klasnih suprotnosti. Dotle je, na primjer, u srpskoj državi, upravo sa razvojem feudalne svojine i rastom i snaženjem države postajala sve jedinstvenijom religiozno-ideološka i kulturna nadgradnja.⁴⁰ Bosanska država je imala tri vjeroispovijedi-bogumilsku, katoličku i pravoslavnu. One su uticale, svaka na svoj način, na ideološku i kulturnu artikulaciju nadgradnje feudalne Bosne. Vodeću ulogu, sve do zrelijeg vremena razvoja države, imalo je bogumilstvo. U daljem razvoju ono gubi tu ulogu, a nijedna od ostale dvije konfesije ne uspijeva da preuzme ulogu duhovnog i kulturnog spajatelja bosanskog društva. Sve tri vjeroispovijedi koegzistiraju u svojoj nemoći da uklone zjapeću nesuglasnost između baze i nadgradnje bosanskog medievalnog društva.⁴¹ Ipak, katolička crkva je u ofanzivi, a i pravoslavna se pomiče.

III

S vremenom se i pravoslavna crkva uključila u pokrštavanje bogumila. Oko sredine XV stoljeća, kada su već bili sazreli uvjeti za likvidaciju oslabljene i izolovane "bosanske crkve", dolazi do prelaza jednog dijela bogumila na pravoslavlje.⁴² Prelaz se vršio kako nasilnim tako i mirnim putem. Nasilno se obavljao na terenu sjeveroistočne Bosne (dijelovi Usore i Podrinja), koji je povremeno pripadao Despotovini. To se vidi iz izvještaja vikara Ivana Kapistrana, starješine franjevačkog reda u Bosni, koji je uputio papi Kalikstu III, 4. jula 1455. godine. U izvještaju se franjevci žale na raškog mitropolita koji ih je sprečavao da pokrštavaju one koji su držali patarensku vjeru, tako da mnogi umiru "izvan vjere", jer više vole da umru tako nego da prime pravoslavlje.⁴³ Za despota Đurđa Brankovića se ističe da je neraspoložen prema katoličkoj vjeri.⁴⁴ Srbi neće da čuju za papu, nego govore da je srpski patrijarh njihov papa.⁴⁵

39. Isto, 411.

40. Isto, 411.

41. Isto, 411.

42. Ćirković S., *Istorija Bosne*, 319.

43. Fermendžin E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752, Zagrabiae 1892*, 225 (Fermendžin E., *Acta Bosnae*.)

44. Isto, 224.

45. Isto, 226.

Iz izvještaja ne možemo saznati ime tog raškog mitropolita niti gdje mu je bila rezidencija.⁴⁶ Ipak, na temelju ovog dokumenta dobivamo jasnu sliku sukoba između hrišćanskih crkava na teritoriji Bosne pred sam kraj njene samostalnosti. Nepovjerenje među hrišćanima je postalo duboko, ne samo između katolika i patarena, pravoslavnih i patarena, nego i između pravoslavnih i katolika, što je sve skupa ubrzavalo kraj zajedničke im države.

Na terenu Humske zemlje preobraćaj pripadnika "crkve bosanske" na pravoslavnu vjeru bio je dobrovoljniji. Vjerovatno ih je na to upućivalo i tolerantnije stanje u toj zemlji, gdje nije bilo vjerskih progona kao u Bosni, koju je sve više stezao obruč katoličanstva. Osim toga, mnoge pristalice "crkve bosanske" izgubile su vjeru u njezin smisao i, našavši se u Humu, gdje je postojala pravoslavna crkvena organizacija, počeli su da prelaze u pravoslavlje, s kojim ih je vezivao zajednički slovenski jezik u crkvi.⁴⁷ Razlike između pravoslavnih i bogumila su, po Čoroviću, bile mnogo manje nego između bogumila i katolika. Bogumili su bili jedna konzervativna sekta, sa mnogo elemenata prve kulture koju su primili iz Makedonije i Srbije. Radi toga je bila bliža pravoslavnoj vjeri, i s vremenom se, u masi, u njoj i izgubila.⁴⁸

IV

Osmanskim osvajanjem u Bosni nijedna od crkava nije pretrpjela velike materijalne gubitke, jer velikih bogatstava nisu ni imale. Ovo se ne mora odnositi na raniju fazu bosansko-humskog srednjeg vijeka. Najraniji turski popisni defteri ukazuju da su u rezervnu zemlju srednjovjekovnih bosanskih feudalaca ulazile i crkvene zemlje. Nazivi njiva i livada "crkvena" to potvrđuju.⁴⁹ To je vrlo karakteristično kada se ima u vidu da najraniji osmanski defteri pokazuju da, prema zatečenom stanju u osvojenoj kraljevini, nijedna od tri crkve u Bosni, u poređenju sa Srbijom i Albanijom, nije u posjedovanju feudalne svojine predstavljala značajnijeg partnera svjetovnom dijelu feudalne elite. Zabilježeni rijetki primjeri imetka pravoslavne i katoličke crkve u Bosni u pogledu veličine i prihoda ne mogu se ni izbliza porediti sa dobrima pravoslavne crkve u nemanjičkoj Srbiji i, docnije, u srpskoj despotovini, koja su u ekonomici srpske srednjovjekovne države odigrala veliku ulogu i predstavljala materijalnu osnovu velikog duhovnog, društvenog i političkog uticaja te crkve.⁵⁰ Jasno je da se oznaka

46. Milenko Filipović misli da je taj mitropolit rezidirao u Srebrenici. Filipović S. M., "Počeci i prošlost zvorničke eparhije", *Bogoslovlje*, Izdaje Pravoslavni bogoslovski fakultet u Beogradu, Godina XIII (XXIII.), Sveska 1 i 2, Beograd 1964, 54; Po Jirečku, Srebrenica je u vrijeme kada su je držali despote spadala pod beogradskog mitropolita. Jireček K., *Istorija Srba II*, 395-396.

47. Solovjev A., *Nestanak bogomilstva*, 47.

48. Čorović V., *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925, 45.

49. Filipović N., *Osvrt*, 401.

50. Isto, 401.

"crkvena", koja se upotrebljavala za zemlju koja je ušla u rezervnu zemlju plemstva, odnosi na bivše zemljišne posjede katoličke i pravoslavne crkve.⁵¹ Kada su ti crkveni posjedi prešli u ruke velmoža? Pretpostavka je da se to zbilo u ranijim vremenima bosanske historije, kada su uspon bogumilstva i potiskivanje Katoličke crkve pružili priliku feudalcima za to.⁵² To se desilo i u onim krajevima Huma koji su tokom XIV stoljeća iz sastava srpske države ušli u sklop bosanske banovine, odnosno kraljevine.⁵³

SLIKA RELIGIOZNOSTI SREDNJOVJEKOVNE BOSNE PRED OSMANSKI DOLAZAK

R e z i m e

U srednjovjekovnoj Bosni nije bilo državne vjere kao u susjednoj Srbiji, Bugarskoj i Hrvatskoj, nego su se neprestano kroz stoljeća borile za primat tri vjeroispovijedi: katolička, pravoslavna i patarenska. Tu prije svega mislimo na vrijeme Stjepana II i Tvrtka I (XIV stoljeće), kada su njihovim osvajanjima u sastav Bosanske države ušle oblasti sa crkvenom organizacijom i vjernicima Katoličke i Pravoslavne crkve. Ovim je Bosanska crkva prestala biti dominirajuća crkvena organizacija u zemlji. Ona se vremenom svela na uski krug "savršenih", "pravih krstjana koji grijeha ne ljube", na strogo asketske grupe okrenute od realnog svijeta i nezainteresovane za široke mase vjernika, koji nisu imali hramove gdje bi išli na bogoslužjenje i dobijali crkvenu milost. Tako su u Bosni mase vjernika ostale u stanju skoro paganskom, dok pred kraj srednjeg vijeka Pravoslavna i Katolička crkva nisu osvojile teren i počele dublje hristijanizirati bivše vjernike "bosanske crkve".

RELIGIONS IN MEDIEVAL BOSNIA PRIOR TO OTTOMAN CONQUEST

S u m m a r y

The role of religion in Bosnia is known from the history of development of Medieval Bosnian State. In that light combats between Catholic and Bosnian Church can be seen, as well as the tendency which appeared in the earlier phase of development of Bosnian State, tendency of achieving the religious unity by prevailing "Bogumil" religion and pushing Catholicism into the back-

51. Isto, 402-403.

52. Isto, 403.

53. Isto, 403.

ground. In the later period of development of Bosnian State, especially during the rule of the latest Bosnian kings, the opposite tendency appeared—expelling Bogumils for the benefit of Catholicism. Bosnia realized that in its fight against Turks the Kingdom could be saved only by Western support. The West had its own interests in the East, and it was counting on Christian coalition headed by renewed popery.

After the King Stefan Tomaš (1443-1461) accepted Catholicism, the Franciscans were given a free hand in converting non-Catholic area into Catholicism. In 1444, the Pope of Rome praised the King Stefan as the first among Bosnian rulers who had thrown Manichaeism away and accepted Catholicism. More intensive acceptance of Catholicism (Bosnian kings were followed by the rulers of Bosnian regions) was not caused only by the success of Catholicism in Bosnia or by the fading influence of once prevailing "Bosnian Church", or personal religious feelings of Bosnian landlords, but it was also to the great extent caused by the general political situation in Bosnia. When Bosnian rulers and landlords started to establish closer relations with surrounding countries, "heresy" started to bother them.

In spite of all that, first of all in spite of Ottoman threat, Bosnia, like Serbia, did not open itself towards Europe. Neither of two countries had sent their representatives to Uniate Synod in Basel where unification of the Eastern and Western Church was performed. In the beginning of the 1433 a bishop and a master of theology visited Đurađ Branković in the name of Basel's Synod. During the same year the data was collected about the rulers of Bosnia and about despot Đurađ, about their titles and about the possibility of their representative's arrival to Synod. But, the letters written by the prominent people of Dubrovnik to Western theologians in order to explain to them complicated situation and constant fights in the region of Balkan, offered no hope in the arrival of the representatives. Despot Đurađ stayed stuck to Orthodoxy. Once he said to Catholic priests: "I have spent all my life in the religion of my ancestors. My vassals have always considered me wise, but supposing I changed the religion now, they would consider me mad."